

Prézentní časování sloves vzorů *kryje* a *kupuje* ve spisovné češtině: variantnost, nebo unifikace?

Keywords: Czech, historical grammar, conjugation

Klíčová slova: český jazyk, historická mluvnice, časování

Abstract

The morphological variation in the present-tense conjugation of the *kryje* and *kupuje* conjugation types (3rd verb class) as a result of gradual vowel shifts has been in progress since the 15th century. The gradual back shift towards the endings *-u* and *-ou* used to be explained as a result of paradigm levelling within the conjugation types of the 1st, 2nd and 3rd verb class. In 1993, these endings were codified alongside with the endings *-i* and *-í*. However, this codification act hasn't met with general approval, because the incidence of the endings *-u* and *-ou* in standard language is not equal: while the ending *-u* has been standardizing, the ending *-ou* has still retained its markedness or can be even regarded as colloquial, in particular in written standard language. In this paper, we aim to answer the question how the endings *-u* and *-ou* are applied in present-day TV journalism, namely in the *Interview ČT24* show.

Tvarová konkurence v prézentním časování sloves vzorů *kryje* a *kupuje* jako výsledek hláskových změn (v 1sg *kryjí/kupují* vs. *kryju/kupuju*; ve 3pl *kryjí/kupují* vs. *kryjou/kupujou*) existuje v češtině již od 15. století. Progrese koncovek *-u* a *-ou* se tradičně vysvětlovala jako projev tvarového vyrovnávání uvnitř 1.–3. slovesné třídy. V roce 1993 byly proto u vzorů *kryje* a *kupuje* koncovky *-u* a *-ou* přijaty do kodifikace spisovného jazyka. Toto rozhodnutí se však neseťkalo s všeobecným souhlasem, neboť pozice obou koncovek ve spisovných textech není stejná: zatímco koncovka *-u* se postupně neutralizuje, koncovka *-ou* si stále zachovává značný stupeň příznakovosti, či dokonce nespisovnosti (zejména v psaných textech). V tomto příspěvku si klademe otázku, jak se tato tvarová konkurence projevuje v dnešní televizní publicistice, konkrétně v diskusním pořadu *Interview ČT24*.

1. Úvod

V současném spisovném českém časování existuje několik důležitých případů tvaroslovné variantnosti, přičemž v některých případech se tato variantnost projevuje i v kodifikaci: patří sem například přechod některých sloves vzorů *bere* a *maže* ke vzoru *dělá* (typ *češu/česám – češ/česej*), pronikání variant podle vzoru *mine* do přičestí činného rodu mužského sloves vzorů *tiskne* a *začne* (typ *bodl/bodnul – žal/zajmul*) či konkurence typu *oni sázejí – oni sází*.

Pozoruhodným příkladem tvaroslovné variantnosti jsou však bezesporu i dublety v indikativu prézentu aktiva sloves 3. prézentní třídy, tedy sloves vzorů *kryje* a *kupuje*. Variantnost se zde projevuje jednak v 1. osobě singuláru (dále jen 1sg), jednak ve 3. osobě plurálu (dále jen 3pl). V 1sg lze v souladu s kodifikací použít u obou vzorů nejen původně kodifikovanou koncovku *-i*, nýbrž i nověji kodifikovanou koncovku *-u*. Ve 3pl je situace analogická: vedle dříve kodifikované koncovky *-í* připouští novější kodifikace také koncovku *-ou*. Cesta k těmto kodifikovaným dubletám byla poměrně komplikovaná a především kodifikace koncovky *-ou* vyvolala a dosud vyvolává protichůdné reakce.

V tomto příspěvku pojednáváme o tvaroslovné variantnosti ve 3. prézentní třídě z pohledu teoretického i empirického. Především hodláme osvětlit, jak se dnes tato variantnost projevuje v jednom konkrétním typu mluvených spisovných projevů. Nejprve však zasadíme problém do kontextu tvaroslovného vývoje slovanských jazyků, samozřejmě s důrazem na vývoj v češtině.

2. Historický vývoj tvarů 1sg a 3pl

Zakončení tvarů 1sg a 3pl se vlivem hláskových změn vyvíjelo. Ve staroslověštině, odrážející stav v pozdní praslověštině, existovalo v 1sg tematických sloves jednotné zakončení *-ǫ* a u sloves atematických zakončení *-mb*. Ve 3pl pak měla slovesa tematická i atematická zakončení *-mь* (s předcházejícím *ǫ*, nebo *ǫ*; viz Večerka 2006, s. 174n.). Další hláskový vývoj vedl v jednotlivých slovanských

jazycích k odlišným výsledkům, a to jak ve tvaru 1sg, tak i ve tvaru 3pl. Dnešní situaci ve spisovných útvarech slovanských jazyků – s omezením na slovesa pravidelná – přibližuje Tabulka 1.

Tabulka 1. Zakončení tvarů 1sg a 3pl pravidelných sloves

Skupina jazyků	Jazyk	Zakončení				
		1sg			3pl	
Západoslovanské jazyky	Čeština	-u	-i	-m	-ou	-í
	Polština	-ę		-m	-ą	
	Slovenština			-m	-ú	-ia
	Lužická srbština	-u		-m	-u	-a
Východoslovanské jazyky	Ruština	-y			-т	
	Běloruština	-y			-ць	
	Ukrajínština	-y			-ть	
Jihoslovanské jazyky	Slovinština			-m	-o	-e
	Chorvatština/ -Srbština			-m	-u	-e
	Bulharština	-a		-M	-т	
	Makedonština			-M	-т	

Z tabulky vyplývá, že z hlediska zakončení¹ tvaru 1sg existují v dnešních slovanských jazycích tři možnosti:

1. pouze samohláskové zakončení (východoslovanské jazyky²),
2. pouze souhláskové zakončení *-m* (slovenština, slovinština, chorvatština, srbština, makedonština),
3. obě možnosti, a to v závislosti na konjugačním typu (čeština, polština, horní i dolní lužická srbština, bulharština).

¹ Pod pojmem *zakončení* zde rozumíme invariantní finální část tohoto zakončení: to je důležité u samohláskových zakončení, v nichž mohou samohlásky předcházet různé souhlásky. Pro nás je však podstatný pouze onen samohláskový invariant, nikoli souhláska před ním.

² Předchází-li samohláskové finále souhláska *j*, zapisuje se tato kombinace jako *io*.

Při pohledu na tabulku je však zároveň zřejmé, že čeština sice obecně patří do třetí skupiny, přísně vzato však tvoří samostatný typ, neboť samohlásková zakončení (koncovky) zde existují dvě: *-u* a *-i* (o příčinách viz dále). Koncovky *-u* a *-i* spolu zároveň systémově souvisejí: s výjimkou nepravidelného slovesa *chtít*, u něhož je ve spisovné češtině pouze koncovka *-i*, obecně platí, že lze-li u konjugačního typu použít koncovku 1sg *-i*, lze u něj použít i koncovku 1sg *-u*. Opačně to však neplatí: u některých konjugačních typů lze v 1sg použít pouze koncovku *-u*. Tato okolnost se v dalším průběhu výkladu ukáže jako velmi podstatná.

Ve tvaru 3pl je situace poněkud odlišná. Obecně zde můžeme vydělit dvě skupiny:

1. jazyky s jedinou koncovkou (východoslovanské jazyky, bulharština, makedonština, polština),
2. jazyky se dvěma koncovkami, a to v závislosti na konjugačním typu (čeština, slovenština³, horní i dolní lužická srbština, slovinština, chorvatština a srbština).

V jazycích se dvěma možnými koncovkami se pak ještě vydělují dvě podskupiny:

- a) jazyky, v nichž ve 3pl neexistuje dubleta,
- b) jazyky, v nichž ve 3pl některých konjugačních typů dubleta existuje.

Do této druhé podskupiny patří vedle horní a dolní lužické srbštiny⁴ a slovinštiny⁵ také čeština, kde se tato tvarová synonymie týká především vzorů *kryje* a *kupuje* (a kromě toho i některých sloves vzoru *maže*).

³ Ve slovenštině existuje pravidlo o rytmickém krácení samohlásek. Proto má koncovka 3pl *-ú* v některých případech podobu *-u* (např. *oni vedú* vs. *oni pišu*).

⁴ Viz Bígl 2019, s. 20. Tvarová synonymie se vyskytuje především v dolní lužické srbštině, a to u několika konjugačních typů, např. 3pl *daju/daže*, *powěže/powěžeju*.

⁵ „Glagoli, ki se v 3. os. množine končujejo na *-íjo*, namesto tega končaja rabijo tudi *-é: sedíjo – sedé*” (Toporišič 2000, s. 369; viz též De Bray 1969, s. 416).

Celkově tedy můžeme konstatovat, že z hlediska variantnosti ve tvarech 1sg a 3pl představuje čeština v kontextu slovanských jazyků anomálii, neboť variantnost se zde týká obou dotyčných tvarů. Dubleta *-u/-i* v 1sg a dubleta *-ou/-í* ve 3pl jsou totiž v češtině systémově propojeny: možnost (byť třeba v řečové praxi nevyužívaná) použít v 1sg koncovku *-i* nabízí možnost použít ve 3pl koncovku *-í*. Jak se tento zajímavý jev v češtině vyvinul, vysvětlíme v následující části.

3. Vývoj tvarů 1sg a 3pl v češtině

Tematická slovesa měla původně v 1sg jednotné zakončení *-u*, jež vzniklo z původního praslovanského *-q* (atematická slovesa měla zakončení *-m*). V průběhu 14. století proběhla u sloves s měkkou souhláskou v konci základu přehláska *u > i*, takže již koncem 14. století se v psaných textech běžně objevují varianty typu *teši, proši, kupuji*. Posléze se však vývoj obrací zpět k původnímu zakončení *-u*, a to působením variant typu *nesu*, u nichž přehláska neproběhla. Od 17. století se původní *-u* šíří do té míry, že „v jazyku nynějším *-i* již jen v řeči knižné se drží; a i sem vniká novotné *-u* víc a více...” (Gebauer 1898, s. 7).

Ve 3pl vznikají z původního jednotného *-ú* vlivem přehlásky dvě různá zakončení: po tvrdých souhláskách *-ou*, po měkkých souhláskách *-í*. Posléze se toto *-í* vlivem variant typu *nesou* mění v *-ou*, ale pouze tam, kde se koncové *-í* neodsouvalo (to se týkalo i vzorů *kryje a kupuje*).⁶ Od 17. století se tento vývoj zintenzivňuje, takže „koncovka *-í* nyní již jen v řeči knižné se drží; a i sem vniká novotné *-ou* poněkud” (Gebauer 1898, s. 25).

Pro situaci v tvarech 1sg a 3pl sloves 3. přítomné třídy vyplývají z uvedených Gebauerových výroků dva důležité závěry: 1. mezi členy obou dubletních párů existuje stylový rozdíl: koncovky *-i* a *-í* jsou sty-

⁶ Např. místo 3pl *kupují* nemohlo být pouhé *kupuj*, ke změně v *-ou* zde tudíž došlo, čímž vznikla podoba *kupujou*. Naopak místo *dělají, umějí* apod. mohlo být *dělaj a uměj*, proto zde zakončení *-í* zůstalo zachováno.

lově vyšší než koncovky *-u* a *-ou*, 2. koncovka 1sg *-u* se ve spisovném jazyce šíří poměrně rychle, zatímco koncovka *-ou* jen pozvolna.

4. Variantnost v 1sg a 3pl jako problém deskriptivní a kodifikační⁷

Existence variantních tvarů v 1sg a 3pl sloves vzorů *kryje a kupuje* se pochopitelně odráží i v mluvnických popisech češtiny, a to již od 17. století (blíže o tom viz Sojka 2017, s. 183–188). Pro vývoj moderní spisovné češtiny má samozřejmě největší význam stanovisko Dobrovského: ten ve své mluvnici zařazuje koncovku 1sg *-u* a koncovku 3pl *-ou* do obecné mluvy (gemeine Rede) a zároveň uvádí, že ve vytříbeném knižním jazyce používají Češi (Böhmen⁸) s oblibou koncovky *-i* a *-í* (viz Dobrovský 1809, s. 289). Autoři pozdějších mluvnic toto stanovisko vesměs respektují, ale například matiční Brusy (jejichž vliv byl nezanedbatelný především v oblasti školní jazykové výchovy) nezavrhnou po měkkých souhláskách ani koncovky *-u* a *-ou*.

Počínaje devadesátými lety 19. století, tedy obdobím Gebauerovy kodifikace, se však přístup ke koncovkám *-u* a *-ou*, tedy k variantám *kryju/kupuju* a *kryjou/kupujou*, postupně zpřisňuje. V roce 1900 konstatuje Gebauer ve své nejpodrobnější školské mluvnici, že koncovka *-u* vniká namnoze i do jazyka spisovného, avšak u koncovky *-ou* se to týká pouze některých sloves vzoru *tesati* (viz Gebauer 1900, s. 156n.). V prvním vydání *Pravidel českého pravopisu* (dále jen PČP), obsahujícím úvodní Gebauerův mluvnický výklad, se však stanovisko zpřisňuje i u koncovky *-u*: ta podle PČP 1902 proniká do spisovného jazyka

⁷ Výklad zde zužujeme na 3. přítomné třídu. Z historického hlediska je samozřejmě zajímavý i vývoj daného problému u sloves vzoru *maže*. Podle Havránka tu byla kodifikace koncovek *-i/-í* v některých případech bezpředmětná: „Tvary *oří, páří, káří, stůní* zůstaly jen umělými příklady gramatické kodifikace” (Havránek 1936, s. 124). O dnešní situaci v tvarech 1sg a 3pl vybraných sloves vzoru *maže* viz Štícha et al. 2013, s. 465.

⁸ Regionální hledisko hrálo v mluvnických popisech důležitou roli. Například Rosa ve své mluvnici (1672) připisuje koncovku *-u* po měkkých souhláskách Moravanům (viz Sojka 2017, s. 183).

jen u některých sloves vzoru *tesati*.⁹ A konečně PČP 1941 toto stanovisko stvrzují zcela jednoznačným výrokem:

Máme jen: *kryji, kryjí, laji, lají, kupuji, kupují*. V těchto případech spisovný jazyk odchylek nedopouští (*Pravidla...* 1941, s. XLV).

Po druhé světové válce se pak začíná zvýšenou měrou diskutovat o tom, zda lze varianty 1sg typu *kryju/kupuju*, případně i varianty 3pl typu *kryjou/kupujou* považovat za součást hovorové vrstvy spisovného jazyka. V příspěvcích na toto téma lze identifikovat dva názory:

1. hovorový charakter má u vzorů *kryje* a *kupuje* pouze koncovka 1sg *-u*,
2. hovorový charakter má u obou vzorů jak koncovka 1sg *-u*, tak i koncovka 3pl *-ou*.

První názor zastává např. Kopečný:

Z dvojice *pracuju, pracujou* je za hovorový možno pokládat jen tvar první, kdežto tvar *kupujou* je spíše **lidový (obecně český)** (Kopečný 1949, s. 19).¹⁰

Naproti tomu Jelínek je přesvědčen, že by budoucí kodifikační úprava měla u obou vzorů zahrnout i koncovku 3pl *-ou*:

Nutnost sladit kodifikaci se stavem běžně mluveného jazyka si vyžaduje i úpravu v 1. sg. a 3. pl. sloves typů *kryje, kupuje*, a to dubletami *kryji/kryju, kupuji/kupuju, kryjí/kryjou, kupují/kupujou* (Jelínek 1963, s. 53).¹¹

Zajímavou variací na druhý názor (hovorovost koncovek *-u* i *-ou*) je formulace z prvního i dalších vydání *České mluvnice*: podle autorů se pronikání obou koncovek do spisovného jazyka odehrává především u vzoru *kryje*, a to u sloves, která se „svým významem týkají

⁹ „Jinde však zachovává spisovný usus náležitě *-i, -í*“ (*Pravidla...* 1902, s. 57). Vzorů *kryje* a *kupuje* se toto konstatování týká bezvýhradně, což později potvrzují i PČP 1941 (viz v textu).

¹⁰ Podobně i Bělič 1958, s. 70 (posléze např. Brabcová 1987, s. 60).

¹¹ Podobně i Jedlička 1978, s. 106. Jedlička však zároveň – ve shodě s Gebauerovými výroky, citovanými zde v části 3 – upozorňuje na „jemný rozdíl mezi tvarem singuláru a plurálu“ (Jedlička 1978, s. 106).

běžného života, jako *zuju se, obujou, plejou, vplejou* apod” (Havránek, Jedlička 1951, s. 145). Autoři tedy naznačují, že koncovky *-u* a *-ou* se ve spisovném jazyce prosazují u různých sloves různou měrou: lze tu tedy hovořit o tzv. lexikální difuzi. Stejné hodnocení nalézáme později i v *Mluvnici češtiny 2*, avšak v rozšířené podobě:

Pouze slovesa knižní a na druhé straně slovesa s inherentním příznakem hovorovosti či expresivity, popř. slovesa vysloveně nespisovná mají jen tu z obou koncovek, která je v souladu s jejich celkovým slohovým zabarvením jako lexému (Komárek et al. 1986, s. 458).

K přijetí variant 1sg typu *kryju/kupuju* a variant 3pl typu *kryjou/kupujou* do kodifikace nakonec skutečně došlo, i když poněkud zvláštním způsobem: v případě sloves vzoru *kryje* se tak stalo již prvním vydáním *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (dále jen SSČ) v roce 1978, v případě sloves vzoru *kupuje* explicitně až druhým vydáním SSČ (1994).¹² Hodnocení této úpravy však nebylo a není jednoznačné. Zatímco kodifikace koncovky *-u* byla přijata s pochopením, v případě koncovky *-ou* se názory rozcházel¹³ a tento stav trvá dodnes. Například *Akademická gramatika spisovné češtiny* (dále jen AGSČ), popisující jazyk publikovaných psaných textů, hodnotí koncovku 3pl *-ou* u sloves 3. přítomné třídy jako prostředek nespisovné obecné češtiny.¹⁴

¹² V PČP 1993 jsou koncovky *-u* a *-ou* uvedeny pouze u sloves vzoru *kryje*, u sloves vzoru *kupuje* nikoli (podrobněji viz Sojka 2019, s. 269n.).

¹³ S kodifikací koncovky *-ou* vyslovil nesouhlas Uličný: podle jeho názoru tato koncovka nesplňuje v případě sloves 3. přítomné třídy požadavek stylové bezpříznakovosti a noremnosti (viz Uličný 1995, s. 66). Jelínek naopak kodifikaci koncovek *-u* i *-ou* přivítal, připustil však, že koncovka 3pl *-ou* si zachovává silnější příznak hovorovosti než singulárová koncovka *-u* (viz Jelínek 2004, s. 70).

¹⁴ Viz Štícha et al. 2013, s. 452. Přímou ve výkladech o 3. třídě slovesné se pak u obou vzorů uvádí, že zatímco koncovka 1sg *-u* se stále častěji prosazuje i v psaných textech, výskyt koncovky 3pl *-ou* je v psaných textech malý: v případě vzoru *kryje* „téměř zanedbatelný“ (Štícha et al. 2013, s. 481), v případě vzoru *kupuje* „zanedbatelný“ (Štícha et al. 2013, s. 484).

Z výkladu v této části vyplývá, že pozice nověji kodifikovaných prezentních koncovek u sloves 3. třídy, tedy koncovky 1sg *-u* a koncovky 3pl *-ou*, není ve spisovné češtině stejná: zatímco koncovka 1sg *-u* jeví silnější tendenci pronikat do spisovných textů (podle AGSČ i do spisovných textů psaných), koncovka 3pl *-ou* nese zřetelnější příznak neformálnosti, a proto do spisovných textů proniká s menší intenzitou (do textů psaných podle AGSČ jen zanedbatelně).

5. Popis výzkumného vzorku

V empirické části příspěvku hodláme popsat variantnost v tvarech 1sg a 3pl sloves 3. prezentní třídy v mluvených spisovných projevech, konkrétně na materiálu získaném analýzou publicistického pořadu Interview ČT24.¹⁵ Tento pořad je k danému účelu vhodný hned z několika důvodů:

1. většina hostů zde zřetelně usiluje o spisovnost,
2. hosty pořady jsou společensky významné osoby, většinou uvyklé veřejnému vystupování,
3. hosté v pořadu obvykle nevystupují jako soukromé osoby, nýbrž jako zástupci institucí,
4. soubor témat, o nichž se v pořadu diskutuje, podporuje užívání spisovného jazyka¹⁶,
5. pořad je vysílán živě, mluvený projev hostů je tedy spontánní, byť na předem známé téma,
6. moderátoři pořadu, jsouce vázání Kodexem ČT, zpravidla hovoří důsledně spisovně,
7. rozhovor většinou probíhá ve věcném tónu, téměř zde nedochází k emocionálně vypjatým momentům (ty by podporovaly nespisovnost).

¹⁵ Tento pořad se na veřejnoprávní stanici ČT24 vysílá od září 2006, a to pravidelně každý všední den odpoledne.

¹⁶ Jde o témata, která Uličný souhrnně nazývá tématy civilizačními: řadí k nim vědu, techniku, vzdělání, právo, informační prostředky, náboženství, členství v Evropské unii aj. (viz Uličný 2018, s. 337).

Pro analýzu jsme shromáždili dva dílčí vzorky: první pochází z období září 2006 – květen 2007, druhý z období září 2019 – květen 2020.¹⁷ Maximální možný časový odstup mezi dílčími vzorky (13 let) jsme zvolili proto, abychom mohli posoudit, zda se v tomto – z hlediska jazykového vývoje pravda krátkém odstupu – frekvence využití jednotlivých koncovek v rámci sledovaného pořadu změnila, či nikoli.

Dílčí vzorek z období 2006–2007 (dále jen V1) obsahuje 103 vysílání s celkem 239 výskyty tvaru 1sg a 120 vysílání s celkem 439 výskyty tvaru 3pl. Nestejný počet vysílání v dílčím vzorku je způsoben tím, že v některých vysíláních se vyskytly pouze tvary 3pl, ale nikoli tvary 1sg (výjimečně tomu bylo naopak). Dílčí vzorek z období 2019–2020 (dále jen V2) obsahuje 77 vysílání s celkem 192 výskyty tvaru 1sg a 100 vysílání s celkem 475 výskyty tvaru 3pl.¹⁸ V obou dílčích vzorcích jsme uplatnili stejnou zásadu: každý host vystoupí pouze v jednom vysílání a ani mezi dílčími vzorky V1 a V2 se hosté nebudou opakovat (mladší vzorek V2 tedy obsahuje projevy jiných respondentů než starší vzorek V1).

Jako srovnávací zdroj jsme využili přepisy vybraných publicistických textů z korpusu DIALOG: 39 vysílání pořadu 7 čili Sedm dní (převážně texty z let 2003–2004) a 10 vysílání pořadu Otázky Václava Moravce (2004–2006). Tyto texty jsou žánrově poměrně blízké pořadu Interview ČT24 a pocházejí přibližně ze stejného období jako dílčí vzorek V1.

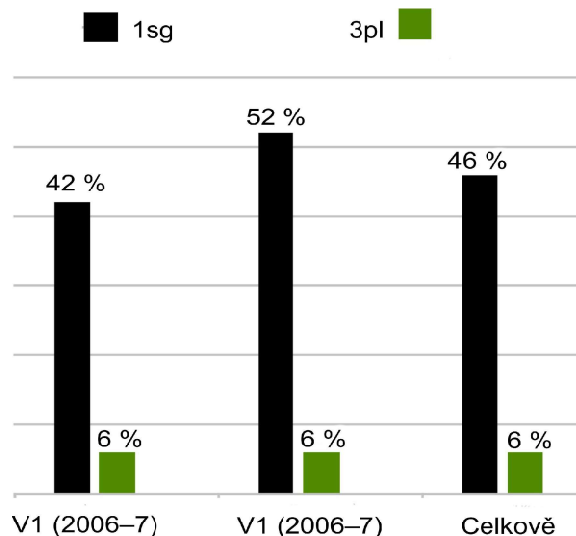
6. Výsledky

V analyzovaných vysíláních pořadu Interview ČT24 jsme v promluvách hostů zaznamenali všechny výskyty tvarů 1sg a 3pl sloves

¹⁷ Všechna vysílání jsou dostupná na <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10095426857-interview-ct24/dily>.

¹⁸ Sečteme-li oba dílčí vzorky, dospějeme k těmto hodnotám: 180 pořadů s 431 výskyty tvaru 1sg, 220 pořadů s 914 výskyty tvaru 3pl.

vzorů *kryje* a *kupuje*. Graf 1 podává informaci o tom, jak se v 1sg a 3pl těchto sloves realizovala konkurence stylově vyšších koncovek *-i/-í* a stylově nižších, nověji kodifikovaných koncovek *-u/-ou*.

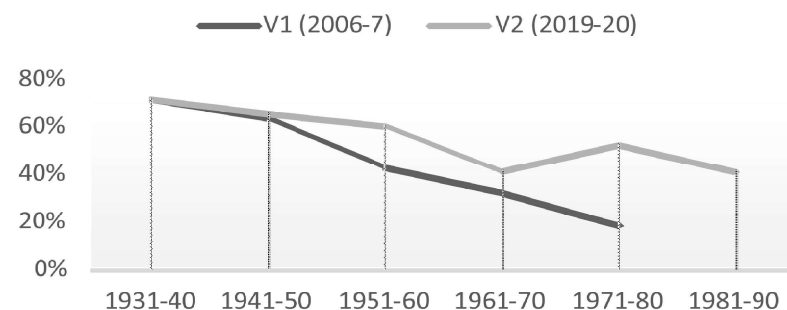
Graf 1. Koncovky *-u* (1sg) a *-ou* (3pl) v sondě Interview ČT24

Z grafu jednoznačně vyplývá, že v rámci dubletních párů *-i/-u* a *-í/-ou* můžeme o skutečné konkurenci hovořit pouze v případě tvaru 1sg: výskyt koncovek *-i* a *-u* byl v obou dílčích vzorcích zcela rovnocenný, i když s mírným nárůstem podílu koncovky *-u* v mladším vzorku V2.¹⁹ Ve tvaru 3pl měla naopak v obou dílčích vzorcích výraznou převahu koncovka *-í*.

Vyrovnaný podíl koncovek 1sg v obou dílčích vzorcích a její vyšší podíl v mladším vzorku nabízí možnost srovnat oba dílčí vzorky

¹⁹ Vyšší podíl koncovky 1sg *-u* v mladším vzorku V2 však vzhledem k nevelkému rozsahu výzkumné sondy nelze přeceňovat. Na druhou stranu nelze vyloučit, že rozsáhlejší vzorek porovnávací data z obou časových období (2006–2007 a 2019–2020) by mohl tuto tendenci potvrdit.

i z hlediska generační příslušnosti respondentů. Vzhledem k časovému odstupu třinácti let, který oba vzorky dělí, je přirozené, že věkové složení je v obou případech jiné: ve vzorku V1 dominují osoby narozené v rozmezí 1950–1970, ve vzorku V2 jsou to osoby narozené v rozmezí 1960–1980. Dohromady obsahují vzorky 133 lexémů, přičemž 37 lexémů se vyskytuje v obou vzorcích (z hlediska výskytu tvarů představuje však těchto 37 lexémů²⁰ celých 70 % všech výskytů tvaru 1sg v obou vzorcích). Graf 2 obsahuje přehled výskytu koncovky 1sg *-u* v obou dílčích vzorcích, a to podle dekády narození respondentů:

Graf 2. Koncovka *-u* (1sg) v sondě Interview ČT24 (podle dekády narození)

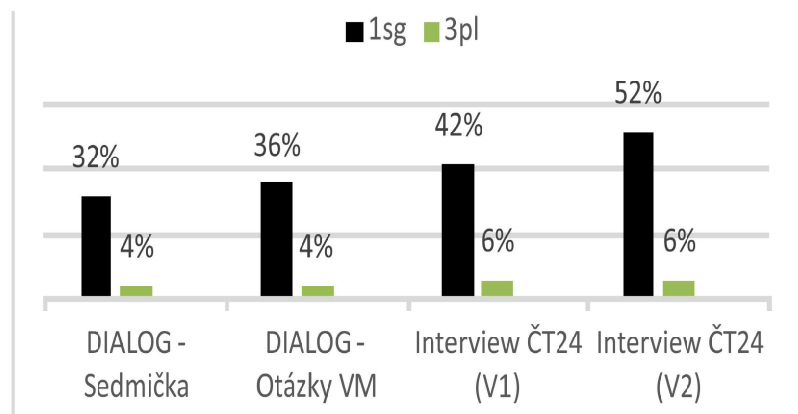
Údaje v grafu mohou působit poněkud překvapivě, neboť ani v jednom z dílčích vzorků se u mladších respondentů podíl koncovky *-u* nezvyšuje. Ve vzorku V2 (2019–2020) však pozorujeme od dekády 1951–1960 mírně vyšší a zároveň přece jen poněkud stabilnější výskyt koncovky *-u*. To by mohlo znamenat, že koncovka *-u* je ve spisovných projevech tohoto typu perspektivní. V případě tvaru 3pl jsme

²⁰ Většinou jde o lexémy velmi frekventované: 27 z nich uvádí AGSČ jako nejfrekventovanější slovesa příslušných vzorů (viz Šticha et al. 2013, s. 480n. a 484).

vzhledem k výrazné převaze koncovky *-i* od grafického znázornění upustili, generační faktor se tu však rovněž projevil: tendenci užívat koncovku 3pl *-ou* jeví spíše starší mluvčí, počínaje dekádou 1951–1960 je však převaha koncovky 3pl již velmi výrazná, a v dalších dekáдах dokonce téměř absolutní (podíl konkurenční koncovky *-ou* nepřekračuje hranici tři procent).

Celkově lze říci, že výsledky v naší sondě odpovídají výše citovaným formulacím v AGSČ: zatímco nověji kodifikovaná koncovka 1sg *-u* představuje ve spisovných textech reálnou a zřejmě stále silící alternativu k dříve kodifikované koncovce *-i*²¹, ve 3pl se nověji kodifikovaná koncovka *-ou* téměř neprosazuje. Tento výrazný rozdíl v pozici koncovek *-u* a *-ou* u sloves 3. přítomné třídy se v další části pokusíme vysvětlit.

Ještě dříve však srovnáme výsledky naší sondy s doklady získanými z korpusu DIALOG: v něm jsme tvarovou synonymií posuzovali v žánrově spřízněných publicistických pořadech (7 čili Sedm dní, Otázky Václava Moravce). Výsledky představujeme v Grafu 3.

Graf 3. Koncovky *-u* (1sg) a *-ou* (3pl) v sondě Interview ČT24 a v korpusu DIALOG

²¹ Ačkoli počet tvarů 1sg je v obou dílčích vzorcích relativně nízký, bližší pohled ukazuje, že koncovka *-u* se neprosazuje u všech sloves stejnou měrou: např.

Data získaná z korpusu DIALOG se od výsledků naší sondy zásadně neodlišují: i v korpusu DIALOG se konkurence mezi dříve a nověji kodifikovanými koncovkami výrazně projevuje pouze v 1sg, kdežto ve 3pl výrazně převažuje koncovka *-i* (viz Čmejrková, Hoffmannová 2011, s. 201n.). Vyšší podíl koncovky 1sg *-u* v naší sondě (navíc s nárůstem jejího podílu mezi dílčími vzorky V1 a V2) by mohl svědčit o probíhající progresi této singulárové koncovky u sloves vzorů *kryje* a *kupuje*, avšak na základě dvou dílčích sond nelze takový závěr vyslovit s určitostí. V následující části se proto pokusíme vysvětlit toliko nejdůležitější fakt, jenž z naší sondy a ze srovnání s korpusem DIALOG vyplynul, tedy zcela odlišný projev tvarové konkurence ve tvaru 1sg a ve tvaru 3pl.

7. Interpretace výsledků

Teze o rozdílné pozici singulárové koncovky *-u* a plurálové koncovky *-ou* u sloves vzoru *kryje* a *kupuje* nemá oporu pouze ve výsledcích naší sondy, nýbrž i v mnohých starších i novějších bohemistických textech (mj. na tento jev upozorňoval již Gebauer). Protože výsledky naší sondy, zahrnující jeden konkrétní typ mluvených spisovných textů, v zásadě odpovídají situaci v publikovaných psaných textech (o nich hovoří AGSČ, viz výše), je namísto položit si otázku, proč se singulárová koncovka *-u* prosazuje v některých žánrech spisovných textů dosti výrazně, zatímco koncovka *-ou* téměř vůbec ne. Nyní se tedy pokusíme pojmenovat faktory, které u sloves vzorů *kryje* a *kupuje* posilují pozici singulárové koncovky *-u*, a faktory, které u týchž sloves posilují pozici plurálové koncovky *-i* (čímž oslabují pozici koncovky *-ou*).

Pozici singulárové koncovky *-u* posilují především následující faktory:

u slovesa *pamatovat si* měla koncovka *-u* v obou vzorcích převahu (celkově 69 %), u slovesa *považovat* bylo zastoupení obou koncovek vyrovnané a u slovesa *opakovat* byl podíl koncovky *-u* poněkud slabší, i když nezanedbatelný (33 %).

- a) Koncovka 1sg *-u* má oporu v jiných konjugačních typech: u sloves 1. třídy (s výjimkou některých sloves vzoru *maže*) a sloves 2. třídy je koncovka *-u* v 1sg jedinou možnou variantou. Koncovka *-i* tuto oporu nemá: s výjimkou nepravidelného slovesa *chtít* neexistuje žádné české sloveso, u něhož by v 1sg byla použitelná výlučně koncovka *-i*.²² Progresi koncovky *-u* můžeme proto u vzorů *kryje* a *kupuje* považovat za projev meziparadigmatického vyrovnávání v přítomném časování sloves 1.–3. třídy. Toto meziparadigmatické vyrovnávání míří k odstranění dublety *-u/-i*, a tedy výhledově ke snížení počtu koncovek ve tvaru 1sg ze tří na dvě (v 1.–3. třídě *-u*, ve 4. a 5. třídě *-m*).
- b) Koncovka *-u* má u sloves 1.–3. třídy oporu v běžné mluvě, a to téměř na celém území (viz např. Bělič 1972, s. 188). Koncovka *-i* je zde naopak zcela bez opory.
- c) Koncovku *-u* posiluje u sloves 3. třídy i faktor pragmatický. Z hlediska fonologické kombinatoriky je totiž ve spisovné češtině spojení *ju* expresivní. V první osobě singuláru je tato expresivnost přijatelná, neboť první osoba označuje mluvčího, a je tedy inherentně expresivní (viz Uličný 2000, s. 214n.).

Polici plurálové koncovky *-í* posilují následující faktory:

- a) Koncovka 3pl *-í* má oporu ve slovesech 4. a 5. třídy, u nichž je ve spisovném jazyce tato koncovka jediná možná. To je skutečnost velmi závažná: zatímco totiž progrese singulárové varianty *-u* vede výhledově ke snížení počtu koncovek v 1sg ze tří na dvě (*-u*, *-m*), v případě tvaru 3pl k redukci počtu koncovek dojít nemůže. I kdyby totiž u sloves 3. třídy převážila ve 3pl koncovka *-ou*, nic by to nezměnilo na tom, že koncovka 3pl *-í* bude nadále existovat u sloves 4. a 5. třídy. Jinak řečeno: koncovka 3pl *-ou* nemůže vyvinout na koncovku *-í* tak silný tlak, jaký vyvíjí koncovka 1sg *-u* na koncovku *-i*.

²² V některých nespisovných útvarech lze koneckonců koncovku 1sg *-u* použít i u slovesa *chtít*.

- b) Distribuce koncovek ve tvaru 3pl je v běžně mluvené češtině složitější než v případě 1sg. V běžně mluvené češtině „východního“ typu, zahrnující střední a východní Moravu a rovněž Slezsko, se totiž koncovka 3pl *-ou* uplatňuje i u sloves 4. a 5. třídy (typy *prosjou*, *dělajou* atd.²³). Tyto varianty nesou zřetelný příznak nespisovnosti, stejně jako „západní“ varianty typu *prosej*, *dělaj* atd. Koncovka 3pl *-í* je tedy u sloves 4. a 5. třídy jedinou spisovnou variantou, tedy variantou splňující požadavek celonárodní přijatelnosti. Z této skutečnosti si dovoluujeme vyvodit následující závěr: vědomí nespisovnosti variant typu *prosjou/dělajou* může u mluvčích „východní“ češtiny posilovat ve spisovných projevech tendenci k užívání koncovky 3pl *-í* nejen u sloves 4. a 5. třídy, ale i sloves vzorů *kryje* a *kupuje*, a to kvůli analogickému hláskovému zakončení variant typu *prosjou – dělajou – kryjou/kupujou* (hláskové spojení *jou* je navíc expresivní, viz dále bod d).
- c) Polici variant typu *kryjí/kupují* posiluje podle našeho názoru i shoda se slovesnými adjektivy typu *kryjící/kupující* (ve shodě s typem *dělající*, *sázející*).²⁴ Podoby typu **kryjoucí* a **kupoucí* jsou sice teoreticky možné, avšak patrně zcela neuzuální. Tento argument může mít ale jen dočasnou platnost: např. u slovesa *psát* zní slovesné adjektivum *píšící* (nikoli **píšoucí*), a přesto se tu koncovka 3pl *-ou* používá dosti často.
- d) Expresivní fonematické spojení *jou* je ve třetí osobě plurálu méně přijatelné než expresivní spojení *ju* v první osobě singuláru. Třetí osoba totiž neoznačuje mluvčího, a tudíž na rozdíl od osoby první není inherentně expresivní (viz Uličný 2000, s. 214n.). Navíc je

²³ Podle Bláhy je to jeden z progresivních (inovativních) rysů „východní“ češtiny (viz Bláha 2009, s. 65), neboť vede k unifikaci tvaru 3pl všech slovesných tříd. Bláhovu pojetí dáváme přednost před tradičním dialektologickým popisem, v němž se situace ve tvaru 3pl jeví jako ještě rozmanitější (viz Bělič 1972, s. 189).

²⁴ Tradičně se za východisko těchto slovesných adjektiv považuje tvar přechodníku přítomného pro singulár rodu ženského a středního (tedy *kryjíc > kryjící*). Protože však přechodník nepatří k běžně užívaným slovesným tvarům, lze vycházet i z tvaru 3pl (tedy *kryjí > kryjící*; viz Štícha et al. 2018, s. 836).

třeba připomenout, že souhláska *j* stojící před koncovkou 3pl spojuje vzory *kryje* a *kupuje* s početně velmi silným vzorem *dělá* (*dělají*, *kryjí*, *kupují*; shoda je tu i v imperativu: *dělej*, *kryj*, *kupuj*).²⁵

8. Závěr

Konkurence kodifikovaných dubletních koncovek v 1sg a 3pl u sloves vzorů *kryje* a *kupuje* se v našem vzorku (vysílání pořadu Interview ČT24) neprojevovala jednotně. Zatímco v případě tvaru 1sg byl podíl koncovek *-i* a *-u* celkově zcela vyrovnaný, byť s rozdíly u jednotlivých sloves (projev lexikální difuze), v případě tvaru 3pl měla téměř absolutní převahu koncovka *-í*. V případě tvaru 1sg můžeme proto v našem vzorku hovořit o variantnosti (možná s mírnou progresí koncovky *-u*)²⁶, zatímco v případě tvaru 3pl o téměř naprosté unifikaci. Slovesa vzorů *kryje* a *kupuje* se tedy v našem vzorku projevovala jako *s m í š e n é k o n j u g a č n í t y p y*: progresivní koncovka 1sg *-u* je spojuje se slovesy 1. a 2. třídy²⁷, koncovka 3pl *-í* naopak se slovesy 4. a 5. třídy. Odlišnou pozici nověji kodifikovaných koncovek (v 1sg *-u*, ve 3pl *-ou*) lze vysvětlit závažnými systémovými faktory: pozici koncovky 1sg *-u* posiluje především skutečnost, že konkurenční koncovka *-i* je v českém konjugačním systému nesamostatná (u pravidelných sloves to nikdy není jediná možná koncovka 1sg); pozici koncovky 3pl *-ou* naopak zásadně oslabuje skutečnost, že konkurenční koncovka *-í* je jedinou spisovnou koncovkou ve 3pl sloves 4. a 5. třídy.

²⁵ Viz již Kopečný 1949, s. 19. Kopečný upozorňuje i na shodu s tvary typu *umějí* (od r. 1993 je však ve 3pl kodifikována i varianta s nulovou kmenotvornou příponou, tedy *umí*).

²⁶ Máme tím na mysli skutečnost, že v dílčím vzorku V2 (tedy ve vzorku obsahujícím texty z let 2019–2020) byl podíl koncovky 1sg *-u* o 10 % vyšší než ve starším vzorku V1 (texty z období 2006–2007) i než ve vybraných textech z korpusu DIALOG (texty z období 2003–2006).

²⁷ A rovněž tvar 1pl, v němž vedle základní koncovky *-me* (typ *kryjeme*, *kupujeme*) existuje i stylově nižší koncovka *-m* (typ *kryjem*, *kupujem*). Tato tvarová synonymie je společná slovesům 1.–3. třídy.

Za nesporný považujeme rovněž vliv faktoru pragmatického a uvažovat lze podle našeho názoru i o vlivu faktoru regionálního.

Výsledky naší sondy zároveň naznačují, že v jednom konkrétním žánru mluvených spisovných projevů se distribuce koncovek 1sg a 3pl může velmi podobat situaci v publikovaných psaných spisovných textech (jak ji popisuje AGSČ) – v tom případě tedy distribuce koncovek neprobíhá na ose psanost – mluvenost, nýbrž je řízena výše popsanými faktory.

Shrnujeme tedy. V případě tvaru 1sg můžeme v naší sondě hovořit o skutečné konkurenci mezi koncovkami *-u* a *-i*, přičemž vývoj zde zřejmě pomalu míří k převaze koncovky *-u*.²⁸ Tuto skutečnost můžeme interpretovat jako meziparadigmatické vyrovnávání v rámci sloves 1.–3. slovesné třídy a zároveň jako součást obecnějšího procesu zjednodušování spisovného českého tvarosloví.²⁹ Ve tvaru 3pl je situace u vzorů *kryje* a *kupuje* zcela jiná: dominance koncovky *-í* otevírá prostor pro úvahu, zda koncovka *-ou* nebyla do kodifikace vnesena uměle, tedy v rozporu se spisovnou řečovou praxí.

Literatura

- Bělič J., 1958, *Vznik hovorové češtiny a její poměr k češtině spisovné*. In: Havránek B., ed. *Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě*. Vyd. 1. Praha: ČSAV, s. 59–71.
- Bělič J., 1972, *Nástin české dialektologie*. Vyd. 1. Praha: SPN.
- Bigl R., 2019, *Vývoj lužickosrbského časování a slovtvorby*. Vyd. 1. Praha: Karolinum.
- Bláha O., 2009, *Funkční stratifikace češtiny*. Vyd. 1. Olomouc: Univerzita Palackého, Filozofická fakulta.

²⁸ Nepředpokládáme však, že koncovka 1sg *-i* u sloves 3. prezntní třídy v příštích několika desetiletích zcela ustoupí (tak jako zcela neustoupila ani u některých sloves vzoru *maže*). Domníváme se, že zvláště v projevech s vyšší mírou oficiálnosti bude její výskyt stále významný.

²⁹ Již v 50. letech konstatoval Dokulil, že česká tvaroslovná norma dospěje ke stabilitě teprve tehdy, až „projde obdobím jistého, a to dosti hlubokého zjednodušení“ (Dokulil 1952, s. 137).

- Brabcová R., 1987, *Mluvený jazyk v teorii a praxi*. Vyd. 1. Praha: Univerzita Karlova.
- Čmejrková S., Hoffmannová J., 2011, *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*. Vyd. 1. Praha: Academia.
- De Bray R. G. A., 1969, *Guide to the Slavonic languages*. Vyd. 2., revidované. Londýn: J. M. Dent.
- Dobrovský J., 1809, *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache, zur gründlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur vollkommenern Kenntniß für Böhmen*. Vyd. 1. Praha: Johann Herrl.
- Dokulil M., 1952, *K otázce normy spisovného jazyka a její kodifikace. (Příspěvek k diskusi)*. „Slovo a slovesnost“ 13, č. 3–4, s. 135–140.
- Gebauer J., 1898, *Historická mluvnice jazyka českého. Díl III, Tvarosloví. Část II. Časování*. Praha a Vídeň: F. Tempský.
- Gebauer J., 1900, *Příruční mluvnice jazyka českého pro učitele a studium soukromé*. Vyd. 1. Praha: Nákladem F. Tempského.
- Havránek B., 1936, *Vývoj spisovného jazyka českého*. In: *Československá vlastivěda. Řada II. Spisovný jazyk český a slovenský*. Praha: Sfinx, s. 1–144.
- Havránek B., Jedlička A., 1951, *Česká mluvnice. Základní jazyková příručka*. Vyd. 1. Praha: Slovanské nakladatelství.
- Jedlička A., 1978, *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Vyd. 2., nezměněné. Praha: Univerzita Karlova.
- Jelínek M., 1963, *K poměru mezi hovorovou češtinou a spisovným jazykem*. „Slovo a slovesnost“ 24, č. 1, s. 47–54.
- Jelínek M., 2004, *Osvědčily se úpravy českého spisovného časování od roku 1957?* „Universitas. Revue Masarykovy univerzity v Brně“, č. 3, s. 67–71.
- Komárek M. et al., 1986, *Mluvnice češtiny 2*. Vyd. 1. Praha: Academia.
- Kopečný Fr., 1949, *Spisovný jazyk a jeho forma hovorová*. „Naše řeč“ 33, č. 1–2, s. 14–22.
- Pravidla českého pravopisu s abecedním seznamem slov a tvarů*, 1941, Praha: Školní nakladatelství pro Čechy a Moravu.
- Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví s abecedním seznamem slov a tvarů*, 1902, Praha: Císařský královský školní knihosklad.
- Sojka P., 2017, *Spisovné tvarosloví u dětí staršího školního věku*. Praha: Vydavatelství Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy.
- Sojka P., 2019, *Tvaroslovná norma a kodifikační autorita*. „Naše řeč“ 102, č. 4, s. 265–276.
- Štícha Fr. et al., 2013, *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Vyd. 1. Praha: Academia.
- Štícha Fr. et al., 2018, *Velká akademická gramatika spisovné češtiny. I. Morfologie. Druhy slov. Tvoření slov*. Vyd. 1. Praha: Academia.

- Toporišič J., 2000, *Slovenska slovnica*. Vyd. 4., přepracované a rozšířené. Maribor: Založba Obzorja.
- Uličný O., 1995, *Spisovná čeština a hodnotová orientace*. In: J. Jančáková (ed.), *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993: sborník z olomoucké konference 23.–27.8.1993*. Praha: FF UK, s. 65–71.
- Uličný O., 2000, *O funkčních aspektech některých morfologických prostředků českého národního jazyka*. „Stylistyka“ IX. [Česká stylistika], s. 209–215.
- Uličný O., 2018, *Lingvální a lingvistická situace češtiny k r. 2018*. In: O. Bláha (ed.), *Spisovná čeština a jazyková kultura 2018*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. 327–338.
- Večerk R., 2006, *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Vyd. 1. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.